

METHODE

In het begin van het project was de centrale vraag of het mogelijk is om armoede-indicatoren op te stellen die beter rekenschap geven van de leefwereld van mensen in armoede. Eerst werden de in het algemeen ‘wetenschappelijk’ genoemde indicatoren behandeld die de verschillende levensdomeinen willen beschrijven. Het was echter ook belangrijk om de impact van beleidsmaatregelen inzake armoedebestrijding op het leven van arme mensen te bespreken, dus om ‘politieke’ indicatoren onder de loep te nemen.

Van meet af aan moest rekening worden gehouden met deze moeilijkheid: de bestudeerde thematiek is enerzijds erg ruim omdat ze alle aspecten van armoede omvat; anderzijds gaat het bij indicatoren om een specifieke problematiek van technische aard waarmee mensen in armoede in het begin weinig vertrouwd zijn.

1. HET INITIATIEF

Een belangrijke vernieuwing van het Algemeen Verslag over de Armoede (AVA) was dat de mensen die in armoede leven bij de uitwerking ervan betrokken waren. Deze methode heeft niet alleen bewezen dat dit soort dialoog mogelijk is en nuttig kan zijn voor een dergelijk verslag, maar vooral dat de mensen in armoede een essentiële dimensie toevoegen aan de uitwerking van de armoedeproblematiek, iets wat niemand anders in hun plaats kan doen. Zoals in de inleiding reeds gesteld, hebben de verenigingen waar de mensen in armoede het woord nemen reeds een zekere ervaring met betrekking tot de dialoog met andere partners in de samenleving, een ervaring

die niet altijd makkelijk was. Het AVA, en de dynamiek die uit dit verslag is ontstaan, maken deel uit van dit proces.

In de opvolging van de methode die door het AVA naar voor werd geschoven, hebben we eveneens gebruik kunnen maken van de methode van de kruising van kennis, zoals die werd benut door twee programma's waarin mensen in armoede hebben samengewerkt met zowel wetenschappers¹⁰ als professionelen¹¹. In het eerste project hebben mensen die in grote armoede leven en wetenschappers samengewerkt om een uitwisseling van kennis mogelijk te maken, om zo bij te dragen tot een nieuwe vorm van kennis. Het tweede heeft een poging ondernomen om een situatie te doen ontstaan waarin professionelen en mensen die in armoede leven mekaar vormen, waarbij de ene groep te maken heeft met moeilijkheden en sociaal onrecht, en waarbij de andere groep deel uitmaakt van de institutionele praktijk.

In dit project omtrent armoede-indicatoren was het de bedoeling om verschillende vormen van kennis, vanwege mensen die in armoede leven, wetenschappers, administratie en de sociale partners, te verwerken in een nieuwe benadering van indicatoren, om zo armoede en het beleid dat erop is gericht armoede te bestrijden, beter te kunnen vatten en te kunnen meten. Met dit project moesten mensen die in armoede leven daadwerkelijk kunnen deelnemen en als referentie dienen. Bovendien moest een reële kruising van kennis ontstaan tussen de deelnemers, waarbij de ervaring en de kennis van iedereen door de hele groep wordt aanvaard. Het is duidelijk dat alle deelnemers niet over dezelfde middelen beschikken bij de aanvang van een dergelijk project. De mensen die in armoede leven hadden nood aan een specifieke begeleiding opdat ze dezelfde kansen zouden krijgen als de anderen om aan het project deel te nemen.

Tenslotte moest de deelname van alle betrokken personen een garantie zijn voor het succes van elk onderdeel van het onderzoek, omdat het de bedoeling was dat iedereen aan het project zou kunnen deelnemen, van begin tot einde en op gelijkwaardige wijze.

2. DE DEELNEMERS

2.1. Mensen die in armoede leven

Er moest ruimte zijn voor de kennis die de mensen die in extreme armoede leven bezitten over hun eigen situatie en over de maatschappij waarin zij leven. Zij beschikken over een unieke ervaring door hun beleving van de ellende en de uitsluiting die daardoor ontstaat. Alleen zij kennen de werkelijke draagkracht van het leed dat door hun situatie wordt veroorzaakt.

Deze mensen werden door de verenigingen waarin zij het woord nemen voorgesteld, en dit om verschillende redenen.

- Het zijn de verenigingen die samen met het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting dit project hebben gedragen. Het zijn zij die aan hun leden hebben gevraagd om deel te nemen, in naam van alle anderen.
- Het is binnen de verenigingen dat de mensen in armoede zich kunnen uitdrukken, met andere mensen praten die dezelfde ervaring hebben; het zijn plaatsen waar een persoonlijke en gemeenschappelijke mening kan gevormd worden. Deel uitmaken van een vereniging biedt de mensen de mogelijkheid om niet enkel persoonlijk deel te nemen aan het project, maar ook en vooral als vertegenwoordiger van een groep mensen. Deze verenigingen waren eveneens partners in het AVA.

- Tenslotte werd van de vereniging verwacht dat zij de afgevaardigde persoon ondersteuning zou bieden, gedurende het hele project. Anderzijds bleef elke persoon deel uitmaken van de vereniging. Zodoende wordt de militant als vertegenwoordiger die aan het project deelneemt niet van de andere leden van de verenigingen afgezonderd, maar blijft hij vertrouwd met de dagelijkse realiteit van deze mensen.

De twaalf personen die in armoede leven en die aan het project hebben deelgenomen zijn vertegenwoordigers van de volgende verenigingen: Luttes Solidarités Travail, ATD Quart Monde, La Trame, Centrum Kauwenberg, Wotepa en Recht-Op.

2.2. Wetenschappers

Wetenschappers hebben reeds veel werk verricht rond armoede-indicatoren. De momenteel gebruikte indicatoren zijn hoofdzakelijk afkomstig uit hun midden. De wetenschappers beschikken dus over een diepgaande kennis over deze kwestie zelf, maar ook over de manier waarop deze nauwkeurig kan worden behandeld. Hun deelname was dan ook noodzakelijk om deze specifieke kennis bij te dragen. Hun aanwezigheid moest er ook voor zorgen dat de kennis die uit deze kruising van kennis ontstaat door de wetenschappelijke wereld wordt aanvaard en benut. Twee instellingen hebben een deelnemer afgevaardigd: het Observatoire social européen (OSE) en de Universiteit Antwerpen (UA).

2.3. Administraties en instellingen

Deze hebben een essentiële rol gespeeld in de effectieve uitwerking van bepaalde rechten en in het beleid gericht op armoedebestrijding.

De diensten die zij verzekeren zijn van groot belang voor de mensen die in armoede leven. Hun plaats in het project was dus essentieel. Het is van belang dat deze afgevaardigden hier nauwgelet alle interne mechanismen aanduiden die de mensen in armoede beletten om zich tot bepaalde administratieve diensten te richten.

Verschillende afgevaardigden uit de federale en regionale administraties hebben aan het project deelgenomen, dit na een eerder bevestigde toezegging van de overheden die hen hebben afgevaardigd. Het ging om afgevaardigden van het Observatorium Gezondheid en Welzijn van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, van een administratie van de Vlaamse Gemeenschap, de OCMW-afdeling van de Vereniging van Steden en Gemeenten sectie Wallonië, twee vertegenwoordigers van de POD Maatschappelijke integratie, armoedebestrijding en sociale economie (een Nederlandstalige en een Franstalige), van de Service des Etudes et de la Statistique van het Waals Gewest, en van het Observatoire de l'enfance, de la jeunesse et de l'aide à la jeunesse van de Franstalige Gemeenschap.

2.4. De sociale partners

De aanwezigheid van de sociale partners was nuttig geweest voor dit project. Zij zijn van belang als vertegenwoordigers van bepaalde maatschappelijke groepen in de samenleving, waarvan sommigen in erg moeilijke omstandigheden leven, en zij maken deel uit van de democratische werking van de samenleving. De meeste sociale partners die werden benaderd tijdens de voorbereidende fase van dit project hebben hun deelname niet kunnen bevestigen, omwille van verschillende redenen.

Van de sociale gesprekspartners heeft enkel het Nationaal Verbond

van Socialistische Mutualiteiten iemand afgevaardigd voor het project.

3. HET PEDAGOGISCHE TEAM - DE STUURGROEP - DE BEGELEIDINGSCOMMISSIE

3.1. Het pedagogische team

Een pedagogisch team, verantwoordelijk voor de goede werking van het project, had de opdracht om de contacten tussen de verschillende deelnemers te bevorderen en de werkzaamheden te coördineren.

Dit team bestond uit een coördinator, die het geheel van de werkzaamheden en de administratieve aspecten van het project heeft beheerd. Een administratief medewerker, halftime, en een evaluator ter beschikking gesteld door het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, maakten deel uit van dit team. Tenslotte waren er ook twee begeleiders met de specifieke taak mensen in armoede te begeleiden. Ze werden ter beschikking gesteld door de verenigingen partners van het onderzoek. De moeilijkheden in verband met de levensomstandigheden van de armste mensen zijn een grote hinderpaal voor de deelname aan een dergelijk project; daarom waren er twee begeleiders in het pedagogische team, beiden halftime, een Nederlandstalige en een Franstalige.

Het dient vermeld dat de wetenschappelijke deelnemers en de afgevaardigden van de administraties niet beschikten over een specifieke contactpersoon binnen het pedagogische team, tenzij de coördinator, waarvan de functie echter veel globaler was. Dit aspect wordt in het evaluatief gedeelte nader besproken.

3.2. De stuurgroep

Van bij de voorbereidende fase is het geheel van het project beheerd door een stuurgroep, samengesteld uit vertegenwoordigers van overheidsdiensten, wetenschappelijke instellingen, verenigingen die opkomen tegen de armoede, en een afgevaardigde van zowel het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting als van het Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding. Vanaf april 2002 hebben de leden van het pedagogische team de stuurgroep vervoegd. De stuurgroep is regelmatig bijeengekomen onder het voorzitterschap van een lid van het Beheerscomité van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting om de werkzaamheden van het pedagogische team en het goede verloop van het project te garanderen.

3.3 De begeleidingscommissie

Deze commissie was samengesteld uit alle leden van de stuurgroep en vertegenwoordigers van de subsidiërende overheden en van administraties, instellingen, wetenschappelijke inrichtingen en verenigingen die leden naar het project hadden afgevaardigd. Ze is twee keer tijdens het project bijeengekomen om naar het verslag van het pedagogische team over de vooruitgang van de werkzaamheden te luisteren. Ze is een laatste keer bijeengekomen op het einde van het project om kennis te nemen van de resultaten van het project.

4. FASERING VAN HET PROJECT

Vorbereidende fase

(januari 2000 – juni 2002)

- aantal bijeenkomsten van Verenigingen partners van het Algemeen Verslag over de Armoede, in samenwerking met het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting, resulterend in het onderzoeksvoorstel
- uitbreiding van deze werkgroep tot de stuurgroep van het project
- uitzoeken van de concrete modaliteiten door een projectmedewerker (juli 2001 – december 2001)
- samenstelling en start pedagogisch team (april 2002)
- contacteren van de verschillende actoren

Inleidende fase

(juli 2002 – december 2002)

- voorbereidende bijeenkomsten met de deelnemers per 'groep van actoren'
- plenaire bijeenkomsten van de deelnemersgroep

Uitwerking van de thema's

(januari 2003 – augustus 2003)

- tussentijdse evaluatie (uitgevoerd bij de deelnemers door de evaluator) en gezamenlijke reflectie betreffende het vervolg van de werkzaamheden
- ééntalige werkgroepen voor de uitwerking van de thema's
- plenaire bijeenkomsten voor de uitwisseling van het discussiemateriaal

Redactie van het eindverslag

(september 2003 – december 2003)

- gezamenlijke reflectie betreffende het vervolg van de werkzaamheden
- tweetalige werkgroepen voor de opmaak van de thematische hoofdstukken (oktober – november 2003)
- herlezing van de teksten (november – december 2003)
- afsluitende plenaire bijeenkomst (15 december 2003)
- eindexamen (uitgevoerd bij de deelnemers door de evaluator)

4.1 De voorbereidende fase

In het verlengde van het AVA werd het belang erkend om artikel 3 van het samenwerkingsakkoord toe te passen, waarin staat dat de kwestie van armoede-indicatoren in overleg met alle betrokken actoren moet worden uitgediept. Vanaf die erkenning tot de start van het project zijn twee volle jaren verstreken.

De verenigingen waar mensen in armoede het woord nemen en die aan het AVA hadden meegewerkt, waren samen met het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting een drijvende kracht bij deze eerste gedachteswisseling, net zoals dat nadien het geval is geweest. Zij zijn daarin bijgetreden door tal van partners uit de administratie, de wetenschappelijke wereld en vanuit het beleidsniveau. Op die manier is de stuurgroep ontstaan, die de voorbereidende fase van het project heeft geregeld.

Die voorbereiding heeft het vooral mogelijk gemaakt om een akkoord te vinden tussen de partners omtrent de doelstellingen van het project en de middelen die nodig waren om het te realiseren. Schematisch kunnen een viertal aspecten naar voren worden gebracht die tijdens uitwisselingen en debatten werden behandeld en waarover een akkoord moest worden bereikt alvorens het project concreet op te starten:

- de reeds gebruikte indicatoren: stand van zaken;
- de dialoogmethode: een discussie die de groep heeft geleid tot het kiezen van de methode van 'kruisen van kennis';
- de nodige voorwaarden die de deelname van alle partners mogelijk maken;
- de nodige middelen, met name op financieel vlak, en de manier waarop die kunnen worden bijeengebracht.

In juli 2001 werd een persoon aangeworven om een aantal opdrachten te vervullen met betrekking tot de voorbereidende fase. Deze persoon heeft zes maanden deeltijds gewerkt.

Het Centrum voor de gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding heeft, in samenwerking met het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting de leiding van het project waargenomen in deze voorbereidende fase.

In april 2002 werd het pedagogische team samengesteld, dat belast werd met het afsluiten van de voorbereidende fase door het concretiseren van de verschillende engagementen. Het Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding heeft overeenkomsten afgesloten met een aantal deelnemende verenigingen. Tijdens de voorbereidende fase werd diepgaand over de middelen nagedacht die voor de deelname van mensen in armoede nodig waren; het ging met name over de vergoeding. Binnen het in de overeenkomsten bepaalde kader waren de verenigingen - en niet het Centrum - verantwoordelijk voor de keuze van hun vertegenwoordigers en de manier van vergoeding.

De vraag betreffende de vergoeding van de vertegenwoordigers van de verenigingen is een gevoelige kwestie die het voorwerp is geweest van lange discussies in de voorbereidende fase, met name bij de verenigingen. Er werden tal van argumenten naar voren gebracht, die ook verschillende gevoeligheden weergeven:

- de bijdrage van de mensen van de verenigingen mag niet belemmerd worden: een uitdrukking van het harde leven dat deze mensen leiden en de strijd die ze voeren. Voor sommigen is dit onverenigbaar met een vergoeding, een mening die niet iedereen deelt;
- elke deelnemer bracht zijn ervaring en zijn kennis in dit project in.

Een financiële erkenning van deze bijdrage op basis van de courante barema's in de maatschappij bracht grote ongelijkheden tot stand;

- de deelname van de mensen in armoede vergt een enorme investering, die meer is dan een bijdrage, maar een effectieve arbeidsbetrekking omvat. Het is normaal dat dit wordt erkend. Het is nodig aan deze personen de middelen voor hun participatie te geven.

De overeenkomst die tussen het Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding en de verenigingen werd afgesloten bepaalde dat de keuze van de verloning onder de verantwoordelijkheid van de vereniging viel, in akkoord met de betrokken personen. Deze keuze is gebeurd op een voor de mensen in armoede zo doorzichtig mogelijke wijze.

Op deze basis, in functie van de situatie van iedereen, hebben de verenigingen, in overeenstemming met het pedagogische team, een oplossing uitgewerkt die de mensen het best schikte. De voornaamste doelstelling was dat elke deelnemer zich voor de gehele duur van het project kon beschikbaar stellen. De leden van een der verenigingen hebben ervoor gekozen om niet vergoed te worden.

Tijdens deze periode kon het pedagogische team ook de aanwezigheid van de andere deelnemers verzekeren. Zodoende hebben de twee wetenschappelijke instellingen die hun interesse in het project hadden getoond tijdens de voorbereidende fase een overeenkomst afgesloten met het Centrum voor gelijkheid van kansen. Die voorzag in het ter beschikking stellen van een wetenschappelijk medewerker voor het project voor een derde van de werktijd. Een aantal federale en regionale administratieve diensten hebben eveneens hun toezegging verleend aan het project, evenals een der sociale gesprekspartners. Het dient vermeld dat deze instellingen geen overeenkomst heb-

ben ondertekend met het Centrum voor gelijkheid van kansen. Er was tussen deze instellingen en het Centrum geen enkele financiële verbintenis. Er werd aanvaard dat een persoon zou worden afgevaardigd voor het project binnen zijn takenpakket.

4.2. De inleidende fase

Deze fase heeft geduurd van juli tot en met december 2002. Wegens de diversiteit onder de deelnemers en door het feit dat niet iedereen op dezelfde manier was voorbereid met betrekking tot het onderwerp, heeft het pedagogische team er voor gekozen om de eerste discussies (midden 2002) binnen elke groep van actoren apart te voeren, vooraleer plenaire samenkomsten te organiseren.

Meerdere verenigingen hadden van bij de aanvang duidelijk gemaakt dat zij bezorgd waren over de deelname van de mensen die in armoede leven. Iemand die in armoede leeft en die door een vereniging wordt afgevaardigd om aan een dergelijk project mee te werken moet in een voor hem vertrouwde omgeving aanwezig blijven: het gewone dagelijkse leven en de relatie met de vereniging. Bovendien vergt de deelname aan een project als dit een inzet op lange termijn. Het ritme van de mensen die in armoede leven is niet noodzakelijk hetzelfde als dat van de andere deelnemers. Zij hebben meer tijd nodig om het belang en de verschillende aspecten van een opdracht te vatten, iets wat voor anderen niet zo moeilijk is. Zij hebben ook meer tijd nodig om een mening te formuleren en die aan anderen duidelijk te maken.

Om dit te garanderen werd reeds het belang van de pedagogische begeleiders uit het pedagogische team aangehaald. Maar het was ook nodig om een ritme te voorzien dat aangepast was aan de leef-

wereld van de mensen in armoede. Hun deelname is op verschillende niveaus uitgewerkt: binnen de vereniging, tussen de verschillende vertegenwoordigers van de verschillende verenigingen, en met de andere deelnemers in plenaire bijeenkomsten. Dit ritme was noodzakelijk om elke vertegenwoordiger van een vereniging toe te laten zich bij het project aan te sluiten, er de vorderingen van te beheersen en er de resultaten van te integreren. De werkzaamheden van de mensen in armoede werden meestal in eentalige groepen gevoerd. Daarentegen zijn zij van bij het begin en op regelmatige tijdstippen allemaal samen bijeengekomen in tweetalige ontmoetingen, die sterk werden geapprecieerd en belangrijk zijn geweest om hun deelname te bevorderen. Aan het einde van het project is het ritme verhoogd om met de opgelegde tijdslimiet rekening te houden. Dit heeft de mensen die in armoede leven veel moeite gekost, iets wat in het evaluatief gedeelte verder ter sprake komt.

Alle deelnemers aan het project hebben mekaar vanaf de maand september 2002 tijdens een reeks plenaire bijeenkomsten ontmoet. In de daaropvolgende maanden werd een drietal andere samenkomsten georganiseerd, die werden aangevuld door een reeks tussentijdse ontmoetingen van de groepen afzonderlijk. De plenaire vergaderingen werden georganiseerd in een ontmoetingscentrum, waar alle technische en praktische vereisten voor dit soort ontmoetingen aanwezig waren. Er is veel belang gehecht aan de informele kant van deze samenkomsten - de pauzes en de maaltijden - waarvoor de zalen eveneens goed geschikt waren.

De eerste ontmoeting tussen alle deelnemers werd georganiseerd op 24 september 2002. Na een korte inleiding door de projectcoördinator en een herhaling van wat in de voorbereidende fase was gebeurd, werden eveneens de fundamentele principes, die de basis vormden

van de ontmoetingen, benadrukt: het respect voor en de luisterbereidheid tegenover de andere, de vertrouwelijkheid van de discussies en het gemeenschappelijk eigendom van het geheel van de werkzaamheden.

Ethische principes ¹²

Dialogoog in wederzijds respect

In een dialoogproces brengt elk zijn kennis in; elkeen geeft én krijgt uitleg. Het is juist door het samenleggen van de verschillende soorten kennis dat we tot nieuwe kennis kunnen komen. Maar een wederzijds respect voor en erkenning van elkaar(s) kennis is hierbij essentieel. De kennis die iemand inbrengt moet worden erkend door de andere participanten. De erkenning van de ander uit zich in de eerste plaats in het luisteren naar de ander.

Uiteraard wil dit niet zeggen dat er geen meningsverschillen kunnen bestaan. Indien een consensus niet haalbaar is, zijn er verschillende mogelijkheden. De gesprekspartners kunnen akkoord gaan met:

- de verschillende meningen (met identificatie) in het eindverslag te publiceren;
- geen besluit hieromtrent in het eindverslag te publiceren;
- het meningsverschil in het eindverslag enkel te vermelden, zonder verdere precisering.

Een dialoog in discretie

Heel wat kennis die in de dialoog wordt ingebracht vertrekt vanuit het leven; het geheel van de bijdragen dient met alle discretie te worden behandeld. Dit wil zeggen

dat alle interventies van participanten – uitgesproken en/of neergeschreven – die niet collectief worden gepubliceerd, vertrouwelijk moeten blijven.

Concreet betekent dit ook dat:

- de personen waarover men praat, bij het uittikken van de gespreksopnamen onidentificeerbaar worden gemaakt;
- elkeen steeds het recht heeft 'off the record' te kunnen praten, of anoniem zijn/haar verhaal te kunnen doen (in het laatste geval wordt wel de groep waartoe de spreker/spreester behoort vermeld);
- elkeen het recht heeft na herlezing van de gespreksopnamen elementen van zijn/haar interventie te schrappen (met vermelding in het verslag dat er een passage is weggelaten), en/of een korte commentaar toe te voegen.

Het materiaal van het project als collectief eigendom

Een onderzoek via 'kruisen van kennis' is een gezamenlijk onderzoek dat leidt tot een gezamenlijke publicatie. Het materiaal dat tijdens het dialoogproces tot stand komt, moet beschouwd worden als collectief eigendom van de ganse groep participanten.

Dit betekent dat:

- het eindverslag moet worden beschouwd als het collectief resultaat van de dialoog;
- een participant geen individueel gebruik kan maken van het basismateriaal tijdens en na het project, behalve als dit door de stuurgroep van het project is goedgekeurd.

Tijdens de eerste ontmoeting werden de deelnemers eerst aan mekaar voorgesteld. Daartoe werden ze in groepen van twee of drie personen ondergebracht, waarin ze elk meer moesten te weten komen over de anderen, om daarna wat hen het belangrijkste leek aan de voltallige groep te vertellen.

In de namiddag werden de deelnemers onderverdeeld in groepen van vier tot vijf personen van dezelfde taal. Daarin moest iedereen kort een feit brengen dat typisch is voor wat iemand die in armoede leeft kan meemaken. Het mocht geen persoonlijke ervaring zijn, en ook niet die van iemand met wie men nauw verwant was.

Na de nodige tijd te hebben besteed aan het brengen van deze feiten werd aan de andere mensen gevraagd om op basis van het feitenre-laas een onbepaald aantal woorden te noteren die er in verband mee konden worden gebracht. Nadien werden die woorden bijeenge-bracht voor elke groep en aan de hele groep voorgesteld.

Elke deelnemer kon aldus beschikken over een volledige woordenlijst, waaruit hij een aantal woorden moest definiëren, op basis van wat zij voor hem betekenden. Dit werk werd gedaan ter voorbereiding van de volgende plenaire vergadering.

De tweede ontmoeting werd georganiseerd op 22 oktober 2002. Alle deelnemers hebben zich opnieuw samengezet rond de woordenlijst, waaruit zij voor deze samenkomst de voor hen belangrijke woorden moesten kiezen, en een definitie geven.

De werkzaamheden van deze ontmoeting werden onderverdeeld in twee fasen. Eerst werd aan de deelnemers gevraagd om in hun taal-

groep de definities van de door hen gekozen woorden voor te stellen. Daarna werd met groepen – volgens soort actor - verder gewerkt: voor elke taalgroep, een groep bestaande uit de deelnemers vanuit de verenigingen en een groep bestaande uit de andere deelnemers. Het werk bestond erin de woorden onder te verdelen in categorieën, waarvan de titels eveneens moesten worden bepaald.

Deze opdracht heeft veel tijd gekost en werd, na te zijn aangevat tijdens de tweede ontmoeting, verder uitgewerkt in tussentijdse werkgroepen.

De derde ontmoeting werd georganiseerd op 17 december 2002. Tijdens een plenaire samenkost werd door elke groep een aantal woordengroepen voorgesteld zoals die door hen waren opgesteld. In het tweede gedeelte van de ontmoeting is een uitwisseling tot stand gekomen tussen de groepen, waarin samen kon worden gediscussieerd over de manier waarop de onderverdelingen waren gebeurd. Om dit mogelijk te maken werd in eentalige groepen gewerkt (1 groep in elke taal), wat een simultane vertaling onnodig maakte.

Deze interactie heeft geleid tot de eerste discussies tussen de groepen: mensen in armoede, wetenschappers, en afgevaardigden van administraties en instellingen. Hierin werd bijvoorbeeld over het volgende gepraat.

Een groep van mensen die in armoede leven had een onderverdeling gemaakt van de woorden waaruit kon worden afgeleid dat, wanneer men in armoede leeft, het feit dat men zich richt tot de sociale diensten om een recht te bekomen, tot bijkomende problemen kan leiden. Deze mening werd weerlegd door een afgevaardigde van de administratie, die niet begreep waarom

dit nieuwe problemen met zich meebrengt. Dit heeft een interessante discussie tot stand gebracht waarin men werd geconfronteerd met een aantal reële situaties.

Dit brengt ons tot een verduidelijking met betrekking tot de methode die werd toegepast. Men is niet vertrokken van een kritiek op de bestaande indicatoren, om nadien eventueel nieuwe indicatoren te formuleren. Men heeft zich steeds op de werkelijkheid gebaseerd zoals die door de mensen in armoede wordt beleefd. Deze keuze stoelt zich op twee voorname redenen, die onlosmakelijk verbonden zijn met de methode van de 'kruising van kennis', zijnde:

- mensen die in armoede leven met indicatoren confronteren die reeds bestaan laat hen niet toe om een eigen mening te vormen op basis van hun ervaring. Zij kunnen niet méér doen dan zich al dan niet akkoord verklaren. Deze mensen een reeds uitgewerkte theorie voorleggen is tegenstrijdig met deze methode;
- er werd gepoogd om de discussie omtrent indicatoren te verwerken in de dagelijkse realiteit van de mensen die in armoede leven. De vertrekbasis moest dus hun ervaring zijn en niet om het even welke theorie.

Deze methodische keuze heeft vanzelfsprekend invloed gehad op het project. Een dergelijk opzet kan niet snel worden gerealiseerd en dient op lange termijn te worden bekeken. Het duurt even voor dit alles kan worden opgestart en uitgewerkt. Er is ook tijd nodig om de relatie tussen de deelnemers vorm te geven, om hen toe te laten samen te werken. Dit aspect komt terug in de evaluatie van het project, waarin wordt bekeken op welke manier een dergelijk project in twee jaar tijd wel of niet kan worden gerealiseerd.

De beslissing om tijd te nemen en een ritme aan te nemen dat over-

eenkomt met een dergelijke methode verklaart de lange duur van de inleidende fase. Maar dit was ook zo wanneer, in januari en in september 2003, de start van een volgende fase werd voorgesteld. Telkens werd aan de deelnemers de nodige tijd gegeven voor het bespreken van de manier waarop het vervolg diende te gebeuren. Voor sommige deelnemers werd hieraan te veel tijd besteed, voor anderen te weinig. Het pedagogische team was de mening toegedaan dat een akkoord tussen de deelnemers noodzakelijk was om het vervolg van het project op basis van een onderling vertrouwen tussen de deelnemers te garanderen. Dit was noodzakelijk om het project verder te zetten op basis van de gekozen methode. In de evaluatie worden de voordelen en de nadelen ervan verder toegelicht.

4.3. Fase van de uitwerking van de thema's

In januari 2003 werd een tussentijdse evaluatie uitgevoerd door de evaluator van het project. Die heeft alle deelnemers ondervraagd, wat iedereen toeliet om zich uit te drukken over de manier waarop men de eerste fase van het project had ervaren, en welke de verwachtingen waren met betrekking tot het vervolg ervan. Dit heeft geleid tot een interne bespreking omtrent het vervolg van de werkzaamheden.

Eind januari en begin februari werden twee plenaire samenkomsten georganiseerd om met de deelnemers het vervolg van het project te bespreken, en de keuze van de te bestuderen thema's. De deelnemers hebben de voorkeur gegeven aan eentalige werkgroepen, waarop twee groepen werden gevormd, een Nederlandstalige en een Franstalige. Het werken in taalgroepen werd lang bediscussieerd, en er werd niet meteen eensgezindheid over bereikt. Uiteindelijk werd hiervoor gekozen om de uitwisselingen te vergemakkelijken, namelijk door simultaanvertalingen te vermijden. Elke groep heeft zelf een aan-

tal thema's naar voren geschoven, maar door toedoen van het pedagogische team dat in beide groepen aanwezig was, is er een uitwisseling geweest van informatie omtrent de werkzaamheden in de andere groep. In elke groep hebben de deelnemers zich, voor het bepalen van de uit te werken thema's, gebaseerd op hetgeen in de inleidende fase was besproken, met name op de discussies die zijn ontstaan naar aanleiding van de hergroepering van de woorden.

In de Franstalige groep hebben de deelnemers gekozen voor het uitwerken van thema's die tot discussie hadden geleid in de plenaire samenkomst van december, de onderwerpen waarover meningsverschillen waren naar voor gekomen tussen de mensen die in armoede leven en de andere deelnemers. Daarop is de groep vertrokken van de vraag: wat brengt iemand tot, of houdt iemand, in de armoede? Het volgende thema had betrekking op de rechten en de uitoefening van rechten, en op de rol van de sociale diensten.

In de Nederlandstalige groep heeft men gekozen voor het thema van de financiële aspecten, met inbegrip van de schuldenproblematiek. Een ander weerhouden thema was dat van de menselijke gevoelens. De hergroeperingen van de woorden had aangetoond dat de menselijke gevoelens een belangrijk aspect betekenden voor alle deelnemers. Het was een moeilijk thema, maar het leek nodig om het uit te werken.

De werkgroepen zijn tussen februari en mei 2003 zes tot zeven keer samengekomen.

Tijdens de maand juni 2003 werden een aantal ontmoetingen georganiseerd voor de voorstelling van de resultaten van de werkgroepen. Eerst was er een tweedaagse ontmoeting, op 5 en 6 juni 2003. De

eerste dag werden de resultaten van een groep naar voor gebracht, de volgende dag die van de andere. Daarop werd hierover binnen een aantal tweetalige groepen verder gepraat. Op basis van de uitgeschreven teksten werd op 30 juni een derde dag georganiseerd, waarop door het pedagogische team een voorstelling werd gegeven van de resultaten van de tweede fase van het project. In kleinere tweetalige werkgroepen hebben de deelnemers deze samenvatting besproken en de grote thema's naar voren geschoven die volgens hen in het eindverslag moesten staan. In deze fase waren de tweetalige werkgroepen steeds samengesteld uit mensen die in armoede leven en andere deelnemers.

Tijdens de maanden juli en augustus werden geen plenaire vergaderingen belegd. Er werd tijd besteed aan het structureren van het basismateriaal dat tijdens het project was aangebracht. Alle plenaire ontmoetingen, maar ook de werkgroepen, werden al die tijd op geluidsband opgenomen en verwerkt. Deze documenten zijn eveneens van een index voorzien om het gebruik ervan te vergemakkelijken tijdens de laatste fase van het project. Alle deelnemers konden over het basismateriaal beschikken om tijdens deze periode de slotfase voor te bereiden.

Er dient het volgende te worden opgemerkt betreffende de tweede fase van het project. Tijdens de ontmoetingen van juni kwam het op bepaalde momenten tot een discussie tussen de werkgroepen. De ene groep kwam met een voorstel dat door een aantal leden van een andere groep werd weerlegd. Omdat de groepen eentalig waren, kon de vraag gesteld worden of de meningen verschilden in functie van de taalrol waar de mensen toe behoorden. Deze vraag was niet zonder belang. Tijdens de zomermaanden zijn de Nederlandstalige en Franstalige mensen die in armoede leven samengekomen om twee

aspecten te bespreken waarover in de taalgroepen onenigheid was ontstaan: de kwestie van de steunmaatregelen op het vlak van tewerkstelling en de problematiek van het onderwijs. De deelnemers hebben deze thema's samen met de pedagogische begeleiders verder uitgewerkt, om de redeneringen van de verschillende mensen beter te begrijpen. De vaststellingen van deze samenkomst doen alle twijfels verdwijnen: wat de mensen die in armoede leven ervaren is niet fundamenteel anders in het noorden dan in het zuiden van het land. De manier waarop het leed van de mensen in armoede wordt geleden is dezelfde. De inspanningen van de mensen om zich te behelpen in hun toestand is dezelfde. Maar zoals bij elke groep van mensen zijn er ook bij deze mensen meningsverschillen. In dit project is gebleken dat die niet veroorzaakt zijn door de taalgemeenschap waartoe men behoort.

4.4. Redactiefase

Tijdens de maand september 2003 werden opnieuw twee ontmoetingen besteed aan de stand van zaken met betrekking tot het project, om tot een beslissing te komen over de manier waarop het onderzoek moest worden beëindigd en omtrent de thema's die in het eindverslag moesten worden opgenomen. De keuze hiervan kon logischerwijze worden afgeleid uit de werkzaamheden van de voorbije fase. Er werd dan ook beslist om een viertal hoofdthema's te weerhouden: financiële aspecten, arbeid en tewerkstelling, uitoefening van rechten en menselijke gevoelens.

Om deze aspecten te verwerken in het eindverslag werden twee werkgroepen samengesteld. Op dit vlak leek het zinvoller om in tweetalige groepen te werken, ook al was dit niet zonder gevolgen op het vlak van vertaling. Elke werkgroep was samengesteld uit afgevaardigden van alle deelnemende groepen aan het project.

Per werkgroep werden twee thema's behandeld. Bij de vier thema's waren er twee die reeds vrij goed waren afgehandeld en twee die nog moesten worden uitgewerkt. De thematiek rond de financiële aspecten en de tewerkstelling was reeds uitvoerig besproken in de voorbije fase en nagenoeg alles was aanwezig om de discussie op dit vlak af te sluiten. De andere thema's, met name de menselijke gevoelens en de uitoefening van rechten, waren ook reeds uitvoerig besproken in de voorbije fase, maar de discussie was minder ver gevorderd, en er was nog heel wat nodig om tot duidelijke conclusies te komen.

De deelnemers waren er zich van bewust dat het niet zo eenvoudig zou zijn om hierover indicatoren op te stellen. Maar men heeft er toch voor gekozen om de aspecten uit te werken, omdat de voorbije discussies duidelijk hadden gewezen op het belang ervan met betrekking tot de armoede. Elke groep heeft zodoende een reeds zowat afgewerkt thema gekregen, tegelijk met een nog verder uit te werken thema. Concreet betekende dit dat 'financiële aspecten' en 'uitoefening van rechten' door de ene groep werden uitgewerkt, en 'arbeid en tewerkstelling' en 'menselijke gevoelens' door de andere.

Elke groep is wekelijks samengekomen tijdens de maanden oktober en november 2003 (zeven ontmoetingen per groep). Deze ontmoetingen werden dus op een sneller tempo georganiseerd, wat voor de deelnemers moeite heeft gekost, maar wat noodzakelijk was om het project in de vooraf bepaalde termijn af te werken. Dit aspect komt terug in de evaluatie. Het moet gezegd dat de mensen die in armoede leven telkens nog een tussentijdse ontmoeting hadden, samen met de pedagogische begeleiders.

Tijdens deze laatste fase werd door de deelnemers gewerkt op het basismateriaal, een werk dat werd vereenvoudigd door de indexering

die door een aantal deelnemers was uitgevoerd in de voorbije maanden. Iedereen kon aanduiden wat in het eindverslag moest worden opgenomen, waarop van gedachten werd gewisseld, eerst via een 'rondje' (ieder om beurt), daarna in een interactieve uitwisseling. Deze gezamenlijke discussie is kunnen ontstaan doordat iedereen zich vooraf individueel heeft kunnen voorbereiden tussen de verschillende vergaderingen door. Dit alles heeft twee weken in beslag genomen voor wat betreft de financiële aspecten en de tewerkstelling, maar heeft merkbaar meer tijd gekost voor wat betreft de uitoefening van rechten en de menselijke gevoelens.

Na twee weken werd door het pedagogische team een sneuveltekst opgesteld met daarin de individuele opmerkingen van de verschillende deelnemers, evenals de weerslag van de gezamenlijke discussies. Die werd dan onder de deelnemers van elke groep verspreid, om er eventueel opmerkingen of verbeteringen bij aan te brengen. Er werd telkens een halve dag besteed aan het herlezen in groep, waarop een tweede sneuveltekst werd opgesteld met correcties en aanvullingen. Deze tekst werd dan aan alle andere deelnemers overgemaakt ter herlezing. Bij deze fase werden ook de verschillende bij het project betrokken verenigingen, administraties en wetenschappelijke instellingen geraadpleegd.

De herlezing is begonnen in november voor wat betreft de eerste tweethema's en is voortgezet tot eind december voor wat betreft de andere thema's. Door dit vrij lange proces is uiteindelijk een 'tekst in gezamenlijke redactie' bereikt met betrekking tot de vier voornaamste hoofdstukken, uiteindelijk aangevuld met een vijfde hoofdstuk. Op 15 december 2003 werd tenslotte een laatste plenaire samenkomst georganiseerd waarbij op het geheel van de aanbevelingen en de verschillende aspecten werd teruggekomen, om het op dat moment nog

niet voltooide herlezingsproces af te werken.

De andere onderdelen van het eindverslag werden door het pedagogische team opgesteld en onderworpen aan een herlezing door de deelnemers. De evaluator heeft elk van hen afzonderlijk bevraagd, als bijdrage tot het evaluatieve gedeelte van dit eindverslag.

5. TECHNIEKEN MET BETREKKING TOT HET GROEPSWERK

Het lijkt interessant om terug te komen op de toegepaste technieken voor het groepswerk, ook al werd hier bij de beschrijving van de fases naar verwezen. Het is, zoals werd benadrukt, van belang dat middelen worden aangewend om een vertrouwensrelatie tussen de mensen te bevorderen. Dit verklaart de vrij lange duur van de inleidende fase. Daarenboven werd getracht om, van bij het begin, feiten uit het werkelijke leven aan te brengen. De discussie hieromtrent was het uitgangspunt van het project, wat wijst op de algemene overtuiging dat het hele project moest reageren op de situatie van de mensen die in armoede leven. Op die basis werden de thema's uitgewerkt. De keuze van een aantal thema's, zoals de uitoefening van rechten en de menselijke gevoelens, kan vreemd lijken in een project omtrent armoede-indicatoren, maar het waren belangrijke thema's.

Het geheel van de ontmoetingen werd op band gezet en verwerkt. Dit heeft waardevol materiaal opgeleverd, waar door alle deelnemers is aan gewerkt, en dat als basis heeft gediend voor het eindverslag. Alle deelnemers hebben er zich vrij in uitgedrukt. Dit basismateriaal is daarom ook vertrouwelijk en wordt niet verder verspreid.

Eerder werd reeds de nadruk gelegd op het belang van het door de mensen in armoede gedane werk tussen de verschillende ontmoetin-

gen in. Dit was nodig om hun deelname te garanderen.

Het project bestond uit plenaire ontmoetingen en bijeenkomsten in werkgroepen, waarvan er in de laatste fase twee zijn georganiseerd (met in elke groep zowat de helft van alle deelnemers). Op sommige momenten was het nodig om in nog kleinere groepen te werken (van vier tot zes deelnemers), ter vereenvoudiging van de uitwisseling van meningen en voor de verwerking van discussies.

Af en toe, en meer bepaald bij het begin van de werkzaamheden, was het nodig om met 'ervaringsgroepen' te werken, met mensen die in armoede leven aan de ene kant en met de andere deelnemers anderzijds. Zo kon iedereen zich, voor tot een gezamenlijke discussie te komen, individueel een mening vormen met mensen die de zelfde ervaring deelden.

Tenslotte is tot twee maal toe gewerkt op basis van de 'schildpad-techniek'¹³, een methode die het mogelijk maakt om plenair een discussie te voeren en de inbreng van iedereen te garanderen. Dit vergt een specifieke voorbereiding voor wat betreft de werkruimte: de mensen zitten aan kleine tafeltjes (of in een andere opstelling, een halve kring bijvoorbeeld). Elke tafel (of subgroep) is samengesteld uit actoren die alle deelgroepen van het project vertegenwoordigen. Elke deelgroep behandelt een thema of een problematiek tijdens een vooraf bepaalde tijd. Vervolgens brengt een afgevaardigde van elke deelgroep verslag uit aan alle deelnemers en kan het tot een discussie met de vertegenwoordigers van de andere deelgroepen komen. Deze gemeenschappelijke fase kan aan een centrale tafel gebeuren. Verschillende aanpassingen zijn mogelijk om de tussenkomst van iedereen tijdens de voltallige vergadering mogelijk te maken, nadat de vertegenwoordigers de resultaten aan de deelgroepen hebben overgemaakt.

- 1 Samenwerkingsakkoord tussen de federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten betreffende de besteding van het armoedebeleid, ondertekend te Brussel op 5 mei 1998, goedgekeurd door de Vlaamse Gemeenschap, Belgisch Staatsblad van 16 december 1998, door de federale Staat, de Franse Gemeenschap, de Duitstalige Gemeenschap, het Waals Gewest, het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, Belgisch Staatsblad van 10 juli 1999.
- 2 Algemeen Verslag over de Armoede (1994), ATD Vierde Wereld, Vereniging van Belgische Steden en Gemeenten (afdeling maatschappelijk welzijn), Koning Boudewijnstichting, Brussel.
- 3 Zie in bijlage de '18 indicatoren van Laken'.
- 4 De integrale versie van deze gedachtenwisseling staat in het Tweejaarlijkse verslag van het Steunpunt tot bestrijding van armoede, bestaansonzekerheid en sociale uitsluiting : In dialoog, zes jaar na het Algemeen Verslag over de Armoede, juni 2001, p. 68-73.
- 5 Fourth World Publications, ATD Fourth World, 48 Addington Square, London SE5 7LB.
- 6 Zie verder het punt 'De uitbuiting van de kennis van de armen'.
- 7 Sen A. (1999), *Development as freedom*, Oxford University Press, Oxford.
- 8 Vranken J., Steensens K. (1996), *Naar het middelpunt der armoede ? Een onderzoek naar de structuren van het dagelijks leven van generatie-armen in een urbane omgeving*, Acco, Leuven.
- 9 Centre Interdisciplinaire Droits Fondamentaux et Lien Social de la Faculté de Droit des F.U.N.D.P., Luites Solidarités Travail (LST) et Temps Pour la recherche d'outils conviviaux (TROC) (1999), *Partenariat-Logement. Vers un savoir sur le logement élaboré, en commun, par des universitaires et des personnes vivant dans des situations de pauvreté*, Namur.
- 10 Onderzoeksgroep Quart Monde Université (1999), *Le croisement des savoirs: Quand le Quart monde et l'université parlent ensemble*, Les éditions de l'Atelier/Editions Quart Monde, Paris.
- 11 Groep onderzoek-actie-vorming Quart Monde Partenaire (2002), *Le croisement des pratiques: quand le Quart Monde et les professionnels se forment ensemble*, Editions Quart Monde, Paris, p. 23-24.
- 12 Deze tekst werd aangenomen door de stuurgroep en goedgekeurd door de deelnemers.
- 13 Zie: Groupe de recherche - action - formation Quart Monde Partenaire (2002), *Le croisement des pratiques : quand le Quart Monde et les professionnels se forment ensemble*, Editions Quart Monde, Paris, p. 23-24.